

değişikliğine ve daha sonraki dönemde Ruslaştırılmaya karşı çıkan binlerce kişi Komünist Partisi'nden ihraç edilmiş, hapis ve ölüm cezalarına çarptırılmıştır. 5 Mayıs 1939'da Tataristan Yüksek Sovyeti Başkanlığı yeni bir kanunla Kiril harflerini kabul etmiştir. Aydınlar 1992'de Latin alfabesine geçmek için büyük mücadele vermiş, Tataristan Parlamentosu 15 Eylül 1999'da Latin alfabesi kanununu kabul etmiş ve 2010 yılına kadar Latin harflerine geçilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Tataristan Parlamentosu'nun bu kararı Rusya Anayasa Mahkemesi tarafından Rusya Federasyonu Parlamentosu'nun 2002 yılında çıkardığı alfabe kanununa aykırı olduğu gerekçesiyle iptal edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Bican Ercilasun v.dğr., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara 1991, I, 1087-1096; V. H. Hakov, *Tatar Edebi Tili Tarihi*, Kazan 1993, s. 209-313; D. B. Ramazanov, "Tatarskie dialekti", *Tatarı*, Moskva 1997, s. 26-34; Z. N. Kirillova, *Tatar tilin devlet tili bularak gamelege koyu (20-30'nçı illar)*, Kazan 2000, s. 13-48; R. M. Minnullin – K. M. Minnullin, *Til Yazmış Halk Yazmış*, Kazan 2008, s. 189-193; *Tatarskii Yazık*, Kazan 2010, s. 5-9; Erdal Şahin, "Kazan Tatar Türklerinin Latin Alfabesi Mücadelesi", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, sy. 199, İstanbul 2003, s. 42-45; "Tatarskiy yazık", *Tatarskiy Entsiklopedičeskiy Slovar*, Kazan 1999, s. 563; "Tataristan Respublikası", *Tatar Entsiklopediya Süzlege*, Kazan 2002, s. 622-623.

İSMAİL TÜRKÖĞLU

Tatar Edebiyatı. Tatar edebiyatını eski dönem, XX. yüzyıl başı, iki ihtilâl arası (1905-1917), Sovyet dönemi ve yakın dönem gibi devrelere ayırmak mümkündür. Eski dönem hakkında yazılı metinler azdır. Mercânî *Müstefadü'l-ahbâr* adlı eserinde Ya'küb el-Bulgârî, İdrîs el-Bulgârî, Hoca Ahmed el-Bulgârî, Hızır el-Bulgârî, Alâeddin el-Bulgârî, Ömer el-Bulgârî, Şeyh Muhammed el-Bulgârî, Yûsuf el-Bulgârî, Muhammed el-Kazânî, Süleyman es-Sarâyî, Şems es-Sarâyî gibi âlimlerin Arapça ve Türkçe eserlerinden söz etse de bunlardan pek azı günümüze ulaşmıştır. Altın Orda Devleti zamanından kalan eserler arasında Kerderî'nin *Nehcü'l-ferâdis*, Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrin*, Hârizmî'nin *Muhabbetnâme*, Hüsâm Kâtib'in *Dâstân-ı Cümcüme Sultan* ve Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi* bulunmaktadır. Rusya'da 1710 yılından itibaren Arap harfli matbaaların kurulmaya başlanmasıyla XIX. yüzyılın sonuna kadar Kazan'daki çeşitli matbaalarda basılan ve en çok okunan eserlerden bazıları şunlardır: *Hef-tiyek* (Kur'an'ın yedide biri) (1801), *Üstü-*

vânî Kitabı (1802), *Şerâ'itü'l-îmân*, *Ahmediyye* (1808), İbrahim b. İshak Halfin tarafından yayımlanan *Ahvâl-i Çingiz Han ve Aksak Timur* (1819), Ebûlgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkî* (1825), *Risâle-i Ebüssuûd Efendi* (1846), Süfi Alahyâr'ın *Sebâtü'l-âcizin* (1846), *Risâle-i Kesikbaş* (1946), Hakîm Süleyman Ata'nın *Hakîm Ata Kitabı* (1846, 1858, 1888), *Mârifetnâme*, *Gazzâlî'nin Risâle-i Mühimme*, *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* (1847), *Câmî'ü't-tevârih* (1847), *Hilyetü'n-nebî* (1848), Bûsîrî'nin, *Kaşide-i Bürde* (1948), *Mevlid-i Şerif* (1849), *Mu'cizetü'n-nebî* (1849), *Şerh-i Fıkh-ı Ekber* (1849), *Kırk Hadis* (1855), *Bakırgan Kitabı* (1857, 1893), Burhâneddin b. Nasreddin'in *Kısas-ı Rabgûzî* (1859), Şeyh Süfi Allahyâr'ın *Murâdü'l-ârifin* (1859), *Letâif-i Hoca Nasreddin Efendi*, *Muhammediyye*, *Envârü'l-âşikin* (1861), *Altı Parmak Kitabı* (1861), Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *Bustânü'l-ârifin* (1880), *Keykâvus b. İskender'in Kâbusnâme Tercümesi* (1882). Cedîdçilik olarak da adlandırılan modern edebiyatın doğuşuna kadar bunların bir kısmı medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Eski Tatar şiirinin önemli temsilcilerinden Abdürrahim Otuz-İmeni (ö. 1835) Osmanlı, Arap ve Fars eserlerinin etkisiyle aruz vezniyle şiirler yazmıştır. Otuz-İmeni'yi izleyen Ebülmenih Kargalı, Hibetullah Salihov, Şemseddin Zeki, Ali Çokıry gibi şairler de Allah ve insan sevgisini anlatan şiirler kaleme almışlardır.

XX. yüzyılın başında modern Tatar edebiyatı Mûsâ Akyığıtzâde'nin 1886'da yayımlanan *Hüsameddin Menla* (Molla) adlı romanı ile başlar. Zâhir Bigi *Günâh-ı Kebîr*, *Ölüf yâki Güzül Kız Hadiçe* (roman), Rızâeddin Fahreddin *Selime yâki İffet*, *Esmâ yâki Amel*, *Ceza* (hikâye), Fâti Kerîmî *Salih Babaynın Öylenüvi*, *Bir Şakirt ile Bir Student*, *Mirza Kızı Fatma*, *Hıyal mı Hakikat me*, *Kaynana*, *Sultan Aşkı*, *Ümid Parahodunda* (hikâye), Sadri Maksudi (Arsal) *Maişet* (roman), Aliasker Kemal *Behitsiz İgit*, *Öç Bedbehit* (drama), M. Ayaz İshakî İdilli *Öç Hatın Bilen Tormuş*, *İki Yöz Yıldan Soñ İnkıraz*, *Ul Eli Öylenmegen İdi* (hikâye) gibi eserleri modern Tatar edebiyatının ilk örnekleridir.

İki ihtilâl arası dönemde G. İshakî, Fâti Emirhan, N. Dumavî, S. Remiev, Abdullah Tukay, Dermend, Ş. Kemal, S. Celal, Alimcan İbrahimov, M. Gafûrî, G. Rahim, K. Tinçurin gibi yazar ve şairler Tatar ede-

biyatını geliştirmek için çeşitli eserler kaleme almışlardır. Günümüzde de Tatar edebiyatının en meşhur şairi kabul edilen ve genç yaşta ölmesine rağmen hem aruz hem heceyle güzel eserler bırakan Abdullah Tukay (ö. 1913) birçok şairi etkilediği gibi kendisi de Nâmık Kemal, Abdülhak Hâmid, Tevfik Fikret gibi Türk; Puşkin, Lermontov, Kolstov gibi Rus şairlerinden etkilenmiştir. M. Ukması, Z. Yarmekî, D. Gobeydi, V. Celal, G. Haris, G. Süngati, S. Gabdelman gibi şairler Tukay mektebine mensuptur. Bu döneme ait yazarların çoğu Sovyet devrinin de önemli temsilcileri olup hayat hikâyeleri oldukça trajiktir. Ali Rahim, Aziz Ubeydullin, Fâti Kerîmî, Cemâleddin Velidi, Âlimcan Şeref, Fethi Burnaş, Alimcan İbrahimov, İbrahim Bikkulov, Lebib Gıylmî, Ömer Tolımbay, Fâti Seyfî Kazanlı, Şâmil Osmanov, Hasan Tufan, Âlimcan Nigmeti, Kerim Tinçurin, Kavi Necmi gibi yazarlar Stalin döneminde öldürülmüş ya da uzun yıllar çalışma kamplarında yaşamak zorunda kalmışlardır.

Kazan'daki Rus-Tatar öğretmen okullarında yetişen gençler XIX. yüzyılın sonlarında Rusça tiyatro denemeleri yazmaya başlamıştır. 1903'te Kazan'da medrese öğrencileri Aliasker Kemal'in *Behitsiz İgit*, 1906'da Ufa gençleri A. İshakî'nin *Öç Hatın Birle Tormuş* piyesini sahneye koymuşlardır. Aynı yıl Kazan'da Nâmık Kemal'den *Zavallı Çocuk*, Aliasker Kemal'in Tatarca'ya çevirdiği *Kızganıç Bala* adlı dramı oynanmıştır. Aliasker Kemal'in *Birinçi Tiatr*, *Bülek Öçin*, *Bankrot vb.*, A. İshakî'nin *Mögallim*, *Aldım Birdim*, *Tartışu*, *Zöleyha*, *Mögallime*, G. Kulahmetov *Yeş Gomir* (Kazan 1908), F. Emirhan'ın *Yeşler Tigézsézler* (Kazan 1909), İ. Bagdanov'un *Pomada Meselesi* (Kazan 1968), M. Fezyî'nin *Yeşler Aldatmylar* (Kazan 1911), *Galiyabanu* (Kazan 1916), K. Tinçurin'in *Nazlı Kiyâü* (Kazan 1915), Ş. Kemal'in *Hacı Efendi Öylene* (Kazan 1915) ve Fethi Burnaş'ın *Tahir-Zöhre* (Kazan 1917) gibi komedi ve dramları 1920'li yıllarda pek çok defa sahnelenmiş ve Tatar tiyatrosunun klasikleri arasına girmiştir.

Tataristan'da 1917-1920 arasında Tatarca, Rusça, Çuvaşça, Mari, Udmurt, Marcarca, Almanca olmak üzere 130 gazete-dergi çıkarılmış ve millî yazarlar bu işte aktif görev almaya çağırılmıştır. Totaliter rejim güçlendikçe Tatar halkının millî ve mânevî değerlerini zayıflatmak için çeşitli yollar denenmeye başlanmıştır. Kısa süre içinde iki defa alfabe değiştirilip halk 1000 yıllık kendi medeniyetinden koparılmaya

TÜRK

çalışıldığı gibi çeşitli merkezlerdeki Tatarca yayın organlarının kapatılması yüzünden yazarlar Kazan'da toplanmaya başlamıştır. Çeşitli baskı ve sindirmelere rağmen M. Gafûrî'nin *Eşçi* (1920), *Kara Yözer* (1926), *Tormuş Baskıçları* (1927) adlı uzun hikâyeleri, M. Galev'in *Bulanık Yıllar* ve *Muhacirler* romanları, K. Tinçurin'in *Sünge Yoldızlar* melodramı (Kazan 1923), *Zenger Şel* (Kazan 1926), N. İsenbet'in *Mirkey ile Aysılı*, *İdeğey* dramaları, *Huca Nasret'din* komedisi, M. Feyzi'nin *Asılyar*, *Ak Kalfak* piyesleri, H. Taktaş'ın *Cir Ulları* (Kazan 1923) draması, Alimcan İbrahimov'un *Kazak Kızı* (Kazan 1923) romanıyla bu yıllar Tatar Sovyet edebiyatının altın dönemi olarak adlandırılmıştır. M. Gafûrî'nin 1921'de İdil-Ural bölgesinde meydana gelen açlık faciasını tasvir ettiği *Açlık Tırnağında* isimli eseri (Ufa 1923), Alimcan İbrahimov'un *Ademner* adlı uzun hikâyesi (Kazan 1923) ve *Tiren Tamırlar* romanı (Kazan 1926), F. Amirhan'ın *Şafiullah Ağa* hikâyesi, A. Feyzi'nin *Flütler*, H. Taktaş'ın *Mehebbet Teübesi* (Kazan 1927), *Yugalğan Maturluk* (Kazan 1928) adlı eserleri de yeni rejimin getirdiği gerginliği, ruhi ve ahlâki sınırları dile getirir.

1925'te A. Sadi'ye sipariş edilen *Tatar Edebiyatı Tarihi* (Kazan 1926) çok sıkı bir denetimden sonra neşredilmiştir. 1922-1924 arasında üç ciltlik *Tatar Edebiyatı Tarihi*'ni yazan A. Ubeydullin ve A. Rahim edebiyata komünizm açısından bakmadıkları için bu çalışmaya kabul edilmemiştir. Şair M. Celil 1939'da Stalin'e Tatar medeniyetinin acıklı durumunu anlatan uzun bir mektup yazmış ve muhtemelen mektubun etkisiyle Kazan'da Dil, Edebiyat, Tarih Enstitüsü (1939), II. Dünya Savaşı'ndan galip gelmenin etkisiyle de Kazan Devlet Üniversitesi'nde Tatar Tarihi, Dili ve Edebiyatı Kürsüsü açılmıştır (1944). 9 Ağustos 1944'te yayımlanan bir kararnameyle Tatar tarihini yücelten eserler yasaklanmışsa da bu iki kurum 1990 yılına kadar Tatar dilinin ve kültürünün gelişmesinde etkin bir rol üstlenmiştir.

1920-1940 yılları arasında A. İbrahimov, F. Burnaş, K. Nemci, H. Taktaş, K. Tinçurin, M. Galev, Ş. Osmanov, H. Tufan, K. Kutuy, M. Celil, A. Aliş, F. Kerim, N. İsenbet; daha sonraki yıllarda G. Beşirov, A. Şamov, İ. Gazi, E. Feyzi, F. Hüsni, M. Emir, E. Yeniki, S. Hekim, N. Arslanov, E. Yerikay, S. Battal, E. İshak, S. Urayskiy, G. Galiev, G. Epselemev, H. Vâhit, A. Rasih gibi yazar ve şairler ön plana çıkmıştır. Bu dönemin nesir ve şiirinde korku hâkim ol-

duğundan millî, dinî ve tarihî konular Tatar edebiyatının ölü temaları arasına girmiştir. Dönemin edebiyat dergileri *Yanalif*, *Biznin Yul* (daha sonra *Kazan Utları*), *Ataka* ve *Sovyet Edebiyatı*'nda komünist ideolojiye hizmet etmeyen hiçbir eser basılmamıştır. 1934'te Tataristan Yazarlar Birliği'nin kurulmasıyla otokontrol daha da sıklaşmıştır. Ravil Feyzullin *Gıybret Alırlık Ütken Yul* adlı eserinde Yazarlar Birliği'ne üye olmanın üniversitede eğitim almak kadar zor olduğunu, ailesinde imam bulunan ya da zengin olanların ne kadar meşhur olurlarsa olsunlar kesinlikle bu birliğe kabul edilmediğini belirtir. İslâmiyet'i horlama ve onunla mücadele etme, tarihî konuları yazamama, iki defa alfabe değiştirme, sosyalizmi ve onun uygulamalarını övmek zorunda bırakılma edebiyatın tabii gelişimini engellemiştir. Ş. Kemal'in *Gabbas Galin*, H. Taktaş'ın *Kileçekke Hatlar*, K. Necmi'nin *Yaktı Sukmak*, *Koyaşlı Yangır*, F. Kerim'in *Cidinci Miç*, *Tavişlı Tan*, M. Celil'in *Hat Taşucı*, *Cihan*, Ş. Mannur'un *Gaycan Babay* adlı eserlerinin ana kahramanları köylü ve şehirli komünistlerdir. Ş. Osmanov *Legion Yulı*, G. Beşirov *Sıvaş*, A. Şamov *Gospitalde*, *Bir Mehebbet Turında*, H. Sadriy *İl Batırları*, *Biznin Tan* gibi eserlerinde Sovyet ülkesi ve bağımsızlık için mücadeleyi ana tema olarak işlemiştir.

Edebiyattaki durgunluğu ve ruhi kuraklığı 1941-1945 yılları arasında II. Dünya Savaşı değiştirmiştir. Bu dönemde edebiyatın ana konusu halkı savaşa davet, birlik, zafere inanma, faşizme karşı nefret hissi olmuştur. Aynı devirde otuz civarında yazarın (M. Celil, A. Aliş, F. Kerim, G. Kutuy, K. Basırov, M. Gayaz, R. İlyas, H. Möcey, D. Fethi gibi) cepheye gitmesi, çeşitli cephe-lerde savaştan Tatar gençleri için on altı değişik isimde gazete çıkarılması edebiyata bir canlılık getirmiştir. Gençleri cepheye çekmek için çeşitli eserler yazıldığı gibi geride bıraktıklarını ve zaferle dönen askerleri konu edinen eserler de kaleme alınmıştır. Savaş ve insan konusu G. Beşirov'un *Namus* (1948), M. Emir'in *Saf Künil* (1959), G. Apsalamov'un *Altın Yıldız* (1948), *Mengilik Kişi* (1960) romanlarında; T. İzzet'in *İzge Emanet* (1946), R. İsmorot'un *Ülmes Cır* (1954) dramlarında askerinin cesaret, fedakârlık ve kahramanlık tasvirleriyle anlatılmıştır. Savaş sonrası dönemde yetişmiş en önemli yazarlardan A. Yenikî'nin *Saz Çeçegi* (1955), *Eytılmegegen Vasiyat* (1955), *Yürek Sırrı* (1957), *Tugan Tufrak* (1959), *Reşe* (1962), *Tönge Tomçılar* (1964), *Maturlık* (1964), *Vöc-*

dan (1968), *Kuray* (1970) gibi hikâyeleri Tataristan'da en çok okunan eserler arasındadır.

1960'lı yıllardan itibaren eserleri öne çıkan R. Tuhfetullin, E. Davidov, A. Gıylejev, Ş. Möderris, G. Ahunov, H. Fettah, H. Kemal, E. Bayan, F. Afzal, E. Kasimov, Ş. Bikçurin, M. Şabaev, Ş. Galiyev, İ. Yuziev, Ş. Husainov, B. Kemalov gibi yazar ve şairler yaşadıkları dönemin toplumsal ve ahlâki konularını eserlerinde işlemişlerdir. Sovyet rejiminin az da olsa yumuşamaya başlamasıyla birlikte Tatar halkının eski parlak tarihine olan ilgisi de artmaya başlamıştır. N. İsenbet'in başlattığı tarihî roman geleneğini N. Fettah geliştirmiştir. Konularını İdil-Bulgar Devleti'nin tarihinden seçen yazar *İtil Sui Aka Torur* (1969), *Kul Gali* (1973), *Sızgıra Torgan Uklar* (I-II, 1980-1984) adlı eserleri yazmıştır. Bu gelenek 1980'li yıllardan sonra Tatar edebiyatında en çok ilgi çeken konulardan biridir. M. Habibullin'in *Kubrat Han* (1985), *İlçiye Ülim Yuk* (1991), *Säimbike Hanbike hem İvan Grozniy* (1996), *Atilla* (2002), R. Muhammediyev'in *Sırat Küpiri* (1992), R. Batulla'nın *Söimbike* (1992), C. Rahimov'un *Batırşa* (1992), F. Latifi'nin *Hıyanet* (2000) romanları Tatar toplumunun geçmişteki parlak günlerini ve millî kahramanlarını idealleştiren eserlerdir. 1970-1980'li yıllarda İ. Nurullin, M. Mehdiyev, T. Minnullin, F. Yarullin, M. Yunis, M. Habibullin, E. Galiyev, S. Süleymanov, M. Hesenev, R. Haris, R. Feyzullin, Zölfet, R. Ahmetcanov, M. Eglemev, V. Nurullin, R. Batulla, M. Gali, E. Gaffar, Z. Hakim, R. Veliyev, E. Reşitev, L. Şagıyrcan, H. Eyüp, M. Melikova, R. Gataullin gibi yazar ve şairler Tatar edebiyatının en meşhurlarıdır.

1990 yılı sonrasında Tatar yazarları daha özgür bir ortama kavuşmuş, geçmiş dönemlerde yazılması yasak olan millî ve dinî konuları rahatlıkla yazmaya başlamıştır. 1999-2010 yılları arasında yaklaşık 1500 edebî eser neşredilmiştir. *İdil*, *Meydan* ve *Kazan Utları* bu yıllarda yayımlanan en önemli edebiyat dergileridir. T. Galiullin'in *Teübe*, *Elmek*, R. Muhammediyev'in *Uthı Taba Östinde*, *Biz Kırkıbirinci İl Balaları*, *Sırat Küpiri*, G. Gomer'in *Möher*, M. Galiyev'in *Dogalı İllar*, R. Feizov'un *Ütken Gomer-Yangan Kümer*, E. Galiyev'in *Cimirilgen Hıyallar*, A. Helim'in *Kıybla*, Z. Zeynullin'in *Uram*, *At Karakları*, Z. Hekim'in *Gönah*, F. Yahin'in *Ahurzaman Peygamberi*, G. Tavlin'in *Afet*, N. Gıymetdinova'nın *Küke Tökrigi*, R. Kerami'nin *Kargışlı Etaplar*, L. Badykşan'ın *Mörtet*, Ş. Rekyrov'un *Bakıy*, N. Fettah'ın *Kı-*

rik Dürtünin May Aında, F. Safin'in *Biik Taunun Başlarında*, F. Ziyatdinov'un *İzge Yort*, M. Yunis'in *Songı Sulış*, A. Vergazov'un *Yörek Cir Sorıy*, G. Beşirov'un *Gıybret*, A. Gıylejiv'in *Kamış Barmak*, Kömeş Tırnak, G. Ahunov'un *Timirhannın Kürgen-Kiçirgenneri*, H. Kemalov'un *Tülenmegen Küz Yeşi*, S. Şeripov'un *Mehebbet Hakkında* adlı roman ve hikâyeleri son yıllarda yayımlanan eserlerden bazılarıdır.

Tatar edebiyatı hakkında N. İ. Aşmarin, İ. Berezin, V. V. Grigoryev ve N. F. Katanov gibi Türkologlar; C. Velidi, R. Fahredin, A. İbrahimov, A. Ubeydullin, A. Sadi, A. Rahim, L. Gaynanova, L. Celay, M. Gaynullin, M. Gaynetdinov, H. Minnegulov, M. Osmanov, Ş. Sadretdinov, N. Yüziyev, F. Galimullin, R. Ganiyeva, F. Urmançiev gibi Tatar edebiyat tarihçileri tarafından pek çok eser ve makale yazılmıştır. 1971'de başlanan ve 2001 yılında tamamlanan altı ciltlik *Tatar Edebiyatı Tarihi*, XIII. yüzyıldan günümüze kadar Tatar edebiyatı hakkında yapılmış değerli bir çalışmadır. Tatar edebiyatının en önemli ödülllerinden biri 1958'den bu yana verilmekte olan Tukay ödülüdür. 2008'de R. Gataullin *Susau* ve *Gazeller* isimli şiir kitaplarıyla, 2009'da Z. Hekim *Tilsiz Küki* isimli piyesiyle, Z. Mansurov *Gerehetli Yörek* ve *Künilde Fidai Yaşese* adlı şiir kitaplarıyla bu ödüle layık görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

Cemaleddin Velidi, *Tatar Edebiyatının Barışı*, Orenburg 1912, s. 35-38; Abdurrahman Sadi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan 1926, s. 13-49; *Tatar Megrişçilik Edebiyatı* (haz. Muhammet Gaynullin), Kazan 1979; İbrahim Nurullin, *XX. Yöz. Başı Tatar Edebiyatı*, Kazan 1982, s. 14-52; *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan 1984-2006, I-VI, tür.yer.; *Sovet Tatarstanı Yazuçuları*, Kazan 1986, s. 24-88; Fatma Özkan, *Abdullah Tukay'ın Şiirleri*, Ankara 1994, s. 19-37; Ahmet Temir, "Kuzey Türkleri Edebiyatı (Tatar-Başkırtı)", *TDEK*?, IV, 229-258; *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Tatar Edebiyatı*, Ankara 2001, XIX, 15-180; Fuat Galimullin, *Tabiiylikke Hilaflık*, Kazan 2004, s. 47-133; a.m.f., *Ezlenü Vakıtı*, Kazan 2005, s. 7-32; Rafael Mostafin, *Silueti: Literaturie portretu pisateley Tatarstana*, Kazan 2006, s. 54-292; a.m.f., *Repressiyelengen Tatar edipleri*, Kazan 2009, s. 156-173; Daniya Zahidullina, *XX. Gazır Başı Tatar Hikayeleri*, Kazan 2007, "Önsöz", s. 3-30; T. Galiullin – R. Yarullina, "Tatar Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, Ankara 2007, IX, 676-736; *Tatar Dramaturları* (haz. F. Ganiyeva v.dğr.), Kazan 2007, s. 5-261; *Tatar Edebiyatı Tarihi (XX. Gastr)* (haz. İ. Nasipov), Sterlitamak 2008, s. 8-34; *Edipleribiz: Bibliografik Bilişmelik* (haz. R. Dautov – R. Rahmani), Kazan 2009, I-II; "Tatarstan Respublikası", *Tatar Entsiklopediya Süzlege*, Kazan 2002, s. 613-627.

İSMAİL TÜRKÖĞLU

Çağataylar (bk. ÇAĞATAY EDEBİYATI)

Çuvaşlar (bk. ÇUVAŞLAR)

Karakalpaklar. Dil. Karakalpak Türkçesi, çoğu Özbekistan'a bağlı Özerk Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde yaşayan 1 milyon aşkın kişi tarafından konuşulmakta ve Kıpçak Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Bu yönüyle Kazak ve Nogay Türkçesi'ne çok yakındır. Daha önce Arap alfabesiyle yazan Karakalpaklar 1928'de Latin alfabesine geçmişlerse de 1932'den bu yana Kiril alfabesini kullanmaktadır. Bu alfabede on ünlü, yirmi altı ünsüz, üç yarı diftong (yu, ya, yo) olmak üzere otuz dokuz harf bulunmaktadır. 1996'da yeniden kabul edilen Latin alfabesi henüz yaygınlaşmamıştır. Karakalpak Türkçesi'ndeki ses değişiklikleri arasında ç → ş, g → v, ş → s, y → j en önde gelenleridir: çık- → şık-, çarığ → şarık, tag → tav, sag → sav, taş → tas, yol → jol, yılki → jılki. Eski Türkçe'de mevcut k- ve t- ünsüzleri Karakalpak Türkçesi'nde korunmuştur: kel-, toy-. Arapça ve Farsça'dan giren f sesleri p'ye döner: fil → pil; damak n'isi korunur. Ek ünsüzlerinde ötümlü-ötümsüz benzeşmeleri görülür. Meselâ -nlñ ekinin -dlñ, -tlñ; yüklemek hali eki -nl'nın -dl, -tl biçimleri de vardır. Araç durumu menen, benen, penen; soru mA, bA, pA biçimleriyle karşılıdır. Belirsiz geçmiş zaman için -Gan, -KAN; -lp; gelecek zaman için -mAŞl, -jAK; şimdiki zaman için -A, -y ekleri kullanılır. Yeterlik alile yapılır. Bu özellikler Kıpçak, Karluk ve Altay lehçelerinde de görülür. *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözlüğü'nde* (I-IV, Nökiş 1982) toplanan Karakalpak Türkçesi'nin söz varlığında Türkçe, Arapça, Farsça, Moğolca, Rusça ve az sayıda Çince kelimeler vardır.

Edebiyat. Karakalpaklar, kendilerine özgü bir yazılı edebiyatın teşekkülünden önce diğer Türkistan Türkleri gibi ortak yazı dili olan Çağatayca ve Hârizmce'de eser vermişlerdir. Karakalpak edebiyatını iki döneme ayırmak mümkündür. a) **1917 Ekim Devrimi'nden Önce.** 1917 Devrimi'ne kadarki Karakalpak edebiyatının daha çok sözlü edebiyat çerçevesinde kaldığı söylenebilir. Sözlü edebiyat çok zengindir. Yayımlanmış otuzu aşkın destan, çok sayıda atasözü, deyimler, halk koşukları günümüze kadar gelmiştir. Folklordeki tarihî gerçeklik edebiyat tarihini tamamlamakta ve birkaç dönem halinde şekillenmektedir. 1. En eski dönem. Daha çok büyü olaylarından söz edilen bu dönemin önemli eseri Şeryar (Şehriyâr) des-

tanıdır. 2. Peçenek-Kıpçak dönemi. XI-XII. yüzyılları içine alan bu dönemde ortaya çıkan eserlerden Koblan destanında görüldüğü gibi ağırlıklı olarak dinî inanışlar işlenir ve halk kahramanlarının yiğitliği anlatılır. 3. Altın Orda dönemi. XIII-XIV. yüzyılları kapsayan bu dönem de pek çok destan ve büyü olayları üzerine kurulmuştur. Edige ve Er Şora destanlarının bu dönemde yazıldığı belirtilmektedir. 4. Konrat-Baysın dönemi. XV-XVIII. yüzyılları içine alan bu dönemde hayatın sıkıntıları ve çeşitli meseleler dile getirilmektedir. Bu devirden kalan Alpamis, Mespatşa destanlarında urukları birleştirmek için gösterilen gayretler anlatılmaktadır. 5. Buhara-Bulunğır dönemi. Bu dönemdeki eserlerin ortak özelliği halkı dış düşmanlardan koruma görevidir. Er Ziyvar destanı bu döneme aittir. 6. Hârizm dönemi. Karakalpaklar'ın ilk atalarının ortaya çıktığı Hârizm bölgesinde Karakalpak ozan ve bahşılarının sanatlarını geliştirdiği devirdir. Görüğü (Köroğlü), Garip Aşık, Sayathan Hemra gibi pek çok aşıklık destanı bu dönemle ilgilidir. Massagetler devrinden gelen Karakalpaklar'la menşe bakımından ilgi kuran ve en eski devri içine alan eser Karakalpaklar arasında kadınlara büyük önem verdiğini ortaya koyan Kırkkız destanıdır.

Nogaylı döneminin şairleri arasında Soppaslı Sıpira Jırav (günümüze bazı "tolgav"ları ile anlattığı Edige destanı kalmıştır), Asan Kayğı (tolgavlarında halkın sıkıntılarını ve Altın Orda'nın siyasî durumunu anlatır), Jiyrenşe Şeşen (daha çok hazırcı cevaplılık ve karşısındakini sözle susturma şeklindedir), Dospambet Jırav (XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyıl başlarında yaşayan bir kumandan) gibi isimler bulunmaktadır. XVI. yüzyıl Karakalpaklar'ın Nogaylı adlandırmasını bırakıp Karakalpak adını kullandıkları devir olup XVI-XVII. yüzyılları da içine almaktadır. Dönemin şairleri geleneksel "tolgav" ve "terme"ler söylemiş, bunları kopuz eşliğinde terennüm etmiştir. Yayıp boyundaki Karakalpaklar arasında Dospambet, Kaztuvğan, Yeniderya boyunda Müyten Jıravlar bu devir edebiyatını temsil eden şairler olarak gösterilebilir. XVII-XVIII. yüzyıllarda kanşıklıkların, sınıflar arasında adaletsizlik ve eşitsizliklerin artması Karakalpak edebiyatının bu devirde yeni bir döneme girmesine zemin hazırlamıştır. Karakalpak halkı, kendi özgürlük ve bağımsızlığını korumak için adaletsiz yöneticilerle büyük bir mücadeleye girişmiştir. Firdevsî, Nizâmî, Ali Şir Nevâî, Mahtumkulu gibi şairlerin eserlerinin Ka-